

Univerzitet u Beogradu –
Fakultet političkih nauka

Udruženje za političke nauke Srbije

Zbornik radova
sa međunarodne
naučne konferencije
»Nova Evropa
i njena periferija«

održane u Beogradu
od 25. do 27. septembra
2015. godine

NOVA EVROPA I NJENA PERIFERIJA

Uredili: ILIJA VUJAČIĆ i NIKOLA BELJINAC

Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije
»NOVA EVROPA I NJENA PERIFERIJA«

Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka i
Udruženje za političke nauke Srbije

Uredili:
Ilija Vujačić i Nikola Beljinac

NOVA EVROPA

I NJENA PERIFERIJA

ZBORNİK RADOVA

sa međunarodne naučne konferencije
»Nova Evropa i njena periferija«
(Beograd, 25–27. septembar 2015.)

Beograd, 2015.

IZDAVAČI:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165

Udruženje za političke nauke Srbije
Beograd, Jove Ilića 165

ZA IZDAVAČE:

prof. dr Dragan R. Simić
prof. dr Milan Podunavac

UREDILI:

prof. dr Ilija Vujačić
MA, Nikola Beljinac

DIZAJN I PRELOM:

Stefan Ignjatović

LEKTURA I KOREKTURA:

Ljiljana Davidović

RECENZENTI:

prof. dr Dragica Vujadinović, Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet
prof. dr Đorđe Pavićević, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

TIRAŽ:

300 primeraka

ŠTAMPA:

JP Službeni glasnik, Beograd

Zbornik je realizovan u okviru naučnoistraživačkog projekta Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka, *Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu* (evidencioni broj: 179076), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Zoran Lutovac²⁴⁴

*Institut društvenih nauka
Beograd*

Evropeizacija nacionalnog identiteta u procesu evropskih integracija Srbije

EVROPEIZACIJA I NACIONALNI IDENTITET

O evropeizaciji su napisani brojni tekstovi i formulisane različite definicije i tumačenja pojma i koncepta evropeizacije, kao i različiti pristupi proučavanju ovog fenomena (Radaelli i Exadaktlyos 2012; Ladrech 2010; Featherstone i Radaelli 2003; Olsen 2002). *Evropeizacija* Srbije u ovom radu podrazumeva proces usvajanja temeljnih vrednosti, institucionalno – pravnog i administrativnog ustrojstva i strateških političkih ciljeva proklamovanih u EU. Pored evropeizacije država kandidatkinja, unutar EU razvija se proces tzv. unutrašnje evropeizacija država članica, proces integrisanja putem političke kulture, zajedničkih vrednosti i razvijanja demokratskih institucija, postepeni proces „preusmeravanja i preoblikovanja nacionalnih politika“ u pravcu koji određuje Evropska unija kao politička zajednica (Ladrech 1994, 69). Odsustvo zajedničkog porekla zamenjuju vrednosti koje se institucionalizuju i institucije koje dobijaju vrednosnu dimenziju prvog reda. Podela vlasti, koja podrazumeva nezavisno pravosuđe, delotvorni parlament i odgovornu izvršnu vlast, i u novije vreme institucije građanskog društva, vrednosti su po sebi, jer doprinose funkcionisanju vladavine prava i građanskih prava i sloboda.

Pojam nacionalnog identiteta u Ugovoru iz Lisabona povezuje se sa temeljnim političkim i ustavnim strukturama, čime se taj pojam politički odvojio od kulturoloških, istorijskih i jezičkih aspekata identiteta: „The biggest textual

difference between the identity clause in the Lisbon Treaty and its predecessor in the treaties of Amsterdam and Maastricht (Art. 6(3) TEU (Amsterdam), Art. F(1) TEU (Maastricht)) is the link between national identity and the *fundamental political and constitutional structures*“ (Bogdandy i Stephan 2011, 11). U ugovorima EU pre Lisabonskog ugovora koncept nacionalnog identiteta nije bio definisan, pa je u tumačenjima bio šire postavljen obuhvatajući kulturu, religiju, jezik (Puttler i Kahl 2011, 60).

Nacionalni identitet se u ovom radu posmatra u kontekstu Lisabonskog ugovora. Predmet istraživanja su prevashodno elementi političkog i ustavnog identiteta koji bi, iz ugla EU, morali biti deo nacionalnog identiteta članice EU: *sloboda, demokratija, vladavina prava, poštovanje i unapređivanje ljudskih prava*, uključujući *poštovanje ljudskog dostojanstva i prava manjina*. Vrednosti kodifikovane u članu 2. Ugovora o Evropskoj uniji (UEU) nisu samo vrednosti na kojima počiva EU, nego i vrednosti na kojima bi trebalo da počivaju sve države članice EU.

Evropske integracije jedan su od ključnih mehanizama evropeizacije nacionalnog identiteta. Međutim, taj proces neretko se pojednostavljeno shvata i predstavlja kao tehnički posao preuzimanja pravnog nasleđa Evropske unije. Nasuprot tome, evropske integracije bi trebalo razumevati kao jedan integralni proces političko-pravnog, ekonomskog i socijalnog uključivanja u EU kao nadnacionalnu i svenacionalnu zajednicu vrednosti i programskih ciljeva.

UTICAJ EU KAO ZAJEDNICE VREDNOSTI NA EVROPEIZACIJU NACIONALNOG IDENTITETA

Univerzalizacija i pluralizam

Ideja Evrope nije zamena za istorijske nacije, ona je komplementarna ideji savremene nacije (De Gol) i u skladu s tom činjenicom razvija se dvostruki proces – univerzalizacija, odnosno uvezivanje kroz jednoobraznost, na jednoj strani, i uvezivanje kroz pluralizam i raznolikost, povezivanje država uz potpuno uvažavanje nacionalnih osobenosti, na drugoj strani. Taj proces teče istovremeno, ali je nejednakog intenziteta, snage i obima.

Pored državnosti i suverenosti, koje čine elemente ustavnog identiteta, države članice samostalno određuju koji su to principi i vrednosti koji imaju kvalitet temeljnih političkih i ustavnih struktura. Član 4 stav 2. Ugovora o EU štiti „ustavna svojstva koja su specifična za državu članicu“, ali pored toga, pravo EU kroz navedeni član 2 sadrži i smernice o tome šta bi trebalo da budu vrednosti koje su deo temeljne političke i ustavne strukture države članice. „Usklađenost nacionalnog poretka i poretka EU, odnosno istovremeno očuvanje državne *vlastitosti* i funkcionisanja EU zasniva se na dva međusobno

povezana principa: na obavezi EU da poštuje nacionalni identitet država članica i na obavezi država članica na *lojalnu saradnju*, koja podrazumeva da one preduzimaju sve odgovarajuće opšte ili posebne mere kako bi ispunile obaveze koje proizlaze iz Ugovora ili akata organa EU“ (Đorđević 2014, 94).

Dakle, uticaj integracionih procesa u EU na organizaciju države članice, odnosno na kandidatkinju za člana EU, ograničen je načelom za očuvanje ustavnog identiteta države članice. To načelo podrazumeva da određene vrednosti i principi koji čine suštinu ustavnog poretka države članice (kandidatkinje) ne mogu biti ugroženi integracijom u EU. Drugim rečima, temelj-suština ustavnog identiteta članice (kandidatkinje) jeste jedna vrsta granice integracionih procesa u EU. Na drugoj strani, članstvo u EU podrazumeva posvećenost države vrednostima od kojih se ne može odstupati pozivanjem na posebnost ustavnog identiteta.

Ustav i evropeizacija nacionalnog identiteta

Ustav, u širem smislu, određuje jednu društvenu zajednicu u pravnom, političkom, ali i vrednosnom i ideološkom smislu. Dakle, ustav nije samo *najviši pravni akt*, kako se najčešće jednostrano označava, nego i *društveni ugovor*, potom *politički akt* kojim se uspostavlja pravila političkih procesa, te *vrednosni akt* u kojem se sublimira prošlost, sadašnjost i budućnost (Dimitrijević 2007, 113-114). Kada su u pitanju države članice EU ili kandidatkinje za članstvo u EU, onda ustavni identitet dobija novu, nadnacionalnu dimenziju na više nivoa, ali prvenstveno na vrednosnom, homogenizirajućem nivou. Uz sve uloge koje ustav ima u jednom društvu od posebnog je značaja ta homogenizirajuća uloga – građani se poistovećuju sa političkom zajednicom i društvom u celini preko ustava. Kao pozitivno-pravni akt, ustav deluje u sadašnjosti, ali se u vrednosnom smislu odnosi i prema prošlosti, ali i budućnosti kroz programska načela i ciljeve. U tranzicionim političkim zajednicama vrednosna dimenzija je posebno važna, jer se pomoću nje društvo orijentiše ka ciljevima koji transformišu političku zajednicu u željenom pravcu.

Vrednosna dimenzija je veoma važna za legitimitet ustava, jer ona učvršćuje društvenu podršku i olakšava njegovu primenu u praksi. Izostanak opšteprihvaćene vrednosne dimenzije ustav može svesti na akt koji pravi podele u društvu umesto da ga homogenizuje (Lutovac 2015, 37-40). Ustav sam po sebi odraz je opšte volje da se uspostavi određena politička zajednica. Brojni su primeri koji pokazuju da ustavi ostaju bez stvarnog uticaja i u situacijama kada nema značajnijeg spora oko vrednosti – u slučajevima kada ne postoji stvarna namera da se ograniči vlast i nametnu opšta pravila političkog života. Moć ustava da uobliči političku zajednicu kao zajednicu vrednosti i da postavi opštevažeca pravila igre proističe iz želje građana, nosilaca suverenosti, da uspostavi takvu političku zajednicu.

Evropska unija kao vrednosna unija

Evropska unija, kao nadnacionalni politički projekat, između ostalog, počiva na zajedničkim vrednostima. Kodifikacija vrednosti na kojima počiva EU predstavlja važan deo procesa političke integracije unutar EU i procesa integracije novih država u EU. Kao što je ustav pojedinačnih država i vrednosti na kojima počiva važan za homogenizovanje sopstvene političke zajednice, tako su i vrednosti na kojima počiva EU kao nadnacionalna država važan za stvaranje privrženosti članica prema njoj. Kako je proces integracija unutar EU odmicao, tako su vrednosti zauzimale sve značajnije mesto u tom procesu: od preambule u Ugovoru iz Mastrihta, preko delimičnog normiranja u nekadašnjem članu 6 st.1 Ugovora u Amsterdamu do Ugovora u Lisabonu koji je „dodatno ojačao vrednosnu dimenziju EU i u čl.2 utemeljio EU kao vrednosnu uniju“ (Đorđević 2014, 23).

Iako se oslanja na tekst ranije važećeg čl.6 st.1 UEU, čl.2 UEU donosi i nešto novo i u simboličkom i u sadržinskom smislu: po prvi put se koristi termin „vrednosti“ (eng. values, nem. Werte) umesto ranije korišćenog termina „principi“ (eng. principles, nem. Grundsätze), a potom, kroz vrednosti koje se tiču poštovanja ljudskog dostojanstva, jednakosti i poštovanja prava pripadnika manjina – proširen je katalog vrednosti na koje se poziva EU. Tako, uz slobodu, demokratiju, vladavinu prava i poštovanje ljudskih prava, novooznačene vrednosti predstavljaju vrednosni temelj EU i svake države članice i država koje su na putu ka EU.

Najpre kroz preambulu, zatim preko principa i najzad preko vrednosti formuliše se sve zahtevnije političko opredeljenje za što većom homogenošću ustavno-pravnih principa EU i ustava država članica, odnosno država koje su na putu ka EU. Takva homogenost bi trebalo da ostvaruje nekoliko funkcija: da omogućava lakšu integraciju država članica, učvršćuje osnov legitimacije za EU, izgrađuje evropski identitet i jača funkcionalnost EU (Callies 2011, 31-32).

Član 2 Ugovora o Evropskoj uniji podiže standarde tolerantnog, pravednog i solidarnog društva, društva kojeg, između ostalog, odlikuju pluralizam, nediskriminacija i jednakost između žena i muškaraca i otvara debatu o tome da li se navedena obeležja odnose na društva država članica ili se odnose na „evropsko društvo“ u nastajanju (Callies 2011, 40). No, bez obzira što o tome nema potpune saglasnosti, značajna je sama po sebi činjenica da je to postalo predmet otvorene debate i da se stalno širi prostor za vrednosti, kako u domenu javne debate, tako i u sferi konstituisanja EU, ali i njenih članica, kao i država koje će to tek postati.

Sve u svemu, član 2 Ugovora o EU utvrđuje vrednosti koje su osnovni elementi moderne ustavnosti; one nisu samo proklamacije, nego su u direktnoj vezi sa članstvom u EU i ključne su za prijem novih država u Evropsku uniju. Član 49 st.1 Ugovora o Evropskoj uniji utvrđuje da svaka evropska država koja poštuje vrednosti proklamovane u članu 2 Ugovora o Evropskoj uniji i

koja je posvećena njihovom unapređivanju, može pretendovati na članstvo u Evropskoj uniji, čime se dejstvo člana 2 Ugovora o EU proširuje i na države koje nisu članice Evropske unije: „vrednosti iz člana 2 UEU ne obavezuje samo organe EU i države članice EU, već i države koje teže članstvu u EU“ (Đorđević 2014, 24).

KUMULATIVNO DEJSTVO CILJEVA I VREDNOSTI EU NA DRŽAVE ČLANICE (KANDIDATKINJE)

Ciljevi Evropske unije u neposrednoj su vezi sa utvrđenim vrednostima. Opšti ciljevi su, pored unapređenja vrednosti EU, unapređenje mira i unapređenje blagostanja naroda EU (čl. 3 st.1 Ugovora o EU), a u specifične ciljeve, pored ostalih, navode se kreiranje područja slobode, bezbednosti i pravde (čl.3 st. 2), te „čitav set koji bi se mogao podvesti pod neku vrstu socijalne dimenzije EU“ (čl.3 st.3) (Đorđević 2014, 25). Ti ciljevi u simbiozi sa vrednostima iz člana 2 UEU predstavljaju jedinstvenu vrednosnu celinu.

Poštovanje ljudskog dostojanstva, sloboda, demokratija, jednakost, vladavina prava i poštovanje ljudskih prava, uključujući prava pripadnika nacionalnih manjina – vrednosti su koje su navedene u članu 2 UEU i predstavljaju drugi opšti cilj EU. Međutim, član 3 st.1 ne daje posebna ovlašćenja EU ovom odredbom, njom se samo „osnažuje namera da se vrednosti iz člana 2 UEU ostvaruju i unapređuju“ (Đorđević 2014, 26). Ostvarivanje i unapređivanje vrednosti odnosi se kako na EU i države članice, tako i na odnos EU sa državama koje nisu njene članice. Spoljno-politička dimenzija ostvarivanja i unapređivanja vrednosti EU realizuje se kroz politiku uslovljavanja prema trećim zemljama. Napredak u pristupnom procesu, trgovinske olakšice, finansijska pomoć itd. uslovljavaju se ispunjavanjem, između ostalog, i standarda formulisanih kao vrednosti u čl.2 Ugovora o Evropskoj uniji.

I treći opšti cilj EU, koji se odnosi na unapređenje blagostanja, ima vrednosnu dimenziju u sebi i ne bi ga trebalo tumačiti isključivo kroz ekonomsku prizmu, nego i kroz veoma važnu socijalnu i vrednosnu dimenziju. Konkretnije na to ukazuju specifični ciljevi definisani članom 3 stav 3 Ugovora o Evropskoj uniji – od solidarnosti i socijalne pravde, društvenog razvoja i pune zaposlenosti do očuvanja i unapređenja životne sredine. Naime, privrženost društvenoj solidarnosti i konceptu države blagostanja često se označava kao jedna od ključnih ili čak kao centralna osobenost evropskog identiteta, koja razlikuje EU od drugih globalnih aktera uključujući i SAD. Međutim, u Evropskoj uniji ne postoji čvrst konsenzus u odnosu na državu blagostanja, naročito posle svetske ekonomske krize krajem prve decenije 21. veka, kada su razlike u pogledu uloge EU u tržišnoj privredi zaoštrene, pri čemu se socijalizaciji privrede u EU i prevelikoj regulaciji najsnažnije protivi Velika Britanija (Weiler i Horowitz 2004, 47).

Izbeglička (*migrantska* kriza) – test funkcionalnosti i vrednosnih opredeljenja

Kao *najvažniji specifičan cilj* EU mnogi političari, ali i teoretičari vide kreiranje područja slobode, bezbednosti i pravde bez unutrašnjih granica, područja u kome se slobodno kretanje lica obezbeđuje merama kontrole spoljnih granica, azila, imigracije, kao i prevencije i borbe protiv kriminala (Član 3 stav 2 UEU). U tom smislu, Lisabonski ugovor „unosí značajnu promenu u odnosu na svoje ranije verzije (Mastriht, Amsterdam i Nica), jer pomera težište sa ekonomskih ciljeva i jača koncept EU kao političkog projekta. U svrhu ostvarenja ovog cilja, izmenama Ugovora iz Lisabona u UEU su inkorporirane odredbe tzv. trećeg stuba koji je na taj način *komunitarizovan*“ (Đorđević 2014, 27). Kao posledica navedenog je i to da se i u ovoj oblasti primenjuje redovna zakonodavna procedura (uz neke izuzetke) u kojoj Komisija ima pravo predlaganja akata koje usvajaju Evropski parlament i Savet EU kvalifikovane većinom (Kaczorowska 2011, 42). Ovaj cilj, u svojoj suštini, sadrži temeljne evropske vrednosti, na njima Evropska unija počiva i bez njih ostaje samo prazna normativna ljuštura.

Poglavljem V (članovima 67-89) Ugovora o Evropskoj uniji regulisana je oblast slobode, bezbednosti i pravde kroz odsustvo kontrole lica na unutrašnjim granicama i kroz kontrolu spoljnih granica (član 67 st. 2 i član 77 UEU). Područje slobode, bezbednosti i pravde manifestuje se i kroz zajedničku politiku koju EU utvrđuje u oblasti azila i migracije (Član 67 stav 2, članovi 78 i 79 UEU). Međutim, ovo područje, prema članu 4 stav 2 UEU, još uvek je u najvećoj meri u nadležnosti država članica, jer je predviđeno da one obezbeđuju očuvanje teritorijalnog identiteta, ali i očuvanje nacionalne bezbednosti (ostaje u isključivoj nadležnosti države članice) i održavanje javnog reda i mira. Takođe, član 72 UEU propisuje da odredbe koje se tiču područja slobode, bezbednosti i pravde ne utiču na vršenje nadležnosti država članica u oblasti zaštite unutrašnje bezbednosti i održavanja javnog reda. Protokolima 21 i 22 regulisan je poseban status Velike Britanije, Irske i Danske u području slobode, bezbednosti i pravde, jer imaju pravo da u svakom konkretnom slučaju odluče koji akt iz ove oblasti žele da prihvate, pa čak mogu i da se odlučuju za odgovarajuću meru u fazi donošenja odluke – štaviše i kasnije, kada se odluka donese (Kaczorowska 2011, 43).

Ove odredbe pokazale su svoju snagu u odnosu na Šengenski i Dablinski sporazum, ali i svoje limite na terenu, na primeru izbegličke (migrantske) krize u leto 2015. godine. Naime, ta kriza je pokazala sve slabosti koordinisanog delovanja unutar Evropske unije, do te mere da su se te slabosti osetile i na području osnovnih evropskih vrednosti – društvene solidarnosti i poštovanja ljudskih prava.²⁴⁵

---

245 „Zastrašujuće je kako se pod pritiskom izbegličke krize brzo zaboravljaju evropske vrednosti. Ako se uskoro nešto ne preduzme, navala migranata i izbeglica iz evropskog susedstva postaće vrlo brzo teško iskušenje za Evropsku uniju. Više se ne garantuje odnos prema izbeglicama koji bi bio dostojan čoveka. Prepun nužni smeštaj, razbojničke bande krijumčara, ▶

Pokazalo se da su propisi, principi, pa i vrednosti Evropske unije nejadi u sukobu sa pojedinačnim interesima država članica. Istovremeno, to je prilika da se unutar EU naprave korekcije i pomaci u regulisanju odnosa država članica među sobom i njihovog odnosa prema Uniji. Kroz praksu, sučeljavanje sa konkretnim izazovima, Evropska unija najbolje može kritički sagledati sebe iznutra i svoju ulogu na globalnoj političkoj sceni.

Izbeglička (migrantska) kriza 2015. godine još jednom je otvorila pitanje funkcionalnosti EU kao *sui generis* nadnacionalne zajednice država i pitanje njene uloge na globalnom političkom planu s obzirom da je suočena sa otklanjanjem posledica, a da nije adekvatno uključena u rešavanje problema koji proizvode te posledice.

DEMOKRATIZACIJA – PRETPOSTAVKA ZA EVROPSKE INTEGRACIJE

Transformacija autokratskog (autoritarnog ili totalitarnog) poretka, u kojem je vlast uzurpirana od strane (grupe) pojedinaca, ne polaže odgovornost i ne podleže delotvornoj kontroli u demokratski poredak – u poredak vladavine prava, osnovnih sloboda i ljudskih prava, efektivne podela vlasti, razvijenog civilnog društva i nezavisnih institucija – može se nazvati procesom demokratizacije. To je proces koji se nikada ne završava i to ne samo zato što je mali broj „čistih“ demokratija i autokratija, nego i stoga što se vremenom osvajaju i otvaraju novi prostori demokratije. Najveći broj država koje bi se mogle u najvećoj meri formalno svrstati u demokratske ima neke elemente autoritarnih država i obrnuto. Među mnogim određenjima i shvatanjima demokratije i postdemokratije (Dal 1999; Lijphart 1992; Linc i Stepan 1998; Crouch 2007) je i Gidensovo u kojem se kaže da prava učestvovanja u demokratiji idu zajedno sa građanskim slobodama – slobodom govora i raspravljanja, zajedno sa slobodom da se formiraju političke grupe ili udruženja i slobodom da im se pristupa.“ (Gidens 2005, 92). Demokratizacija jeste, u neku ruku, proces stabilizovanja institucija koje obezbeđuju vladavinu prava i političke procese koji omogućavaju poštnu političku borbu i očuvanje i širenje prostora sloboda i ljudskih prava.

Kako je već pomenuto, EU poštuje identitet država članica i osobenosti njihovog poretka, ali pod ključnom pretpostavkom da imaju demokratski politički poredak. To, između ostalog, podrazumeva, osim sistema vrednosti na kojima počiva EU, i određene principe i pravila za konstituisanje i ponašanje vlasti, među kojima su narodna suverenost (suverenost građana), slobodni

-
- ▶ huškanje na mržnju prema strancima, improvizovani logori na železničkim stanicama, na ulazu u tunel ispod Lamanša ili u srcu Brisela... Sve to je gorka stvarnost i nije ni na koji način u vezi sa Evropom solidarnosti i pravde u koju su se svi toliko kleli.“

<http://www.dw.com/sr/evropa-pred-raspadom/a-18688946>

višestranački izbori, ravnopravnost građana i političkih aktera u političkom delovanju, princip većine ograničen pravima manjine, odvojenost stranaka od države i javnih ustanova (departizacija)... Drugim rečima, da bi jedna država mogla postati članica EU morala bi da ispunjava određene političke kriterijume, među kojima su, pored dela pobrojanih principa, stabilne demokratske institucije, koje su osnova demokratskog poretka (Vujačić 2002).

Jedan od instrumenata kojim EU utiče na zemlje koje žele da postanu njene članice jeste politika uslovljavanja. Mnogi, a među njima i evroskeptici smatraju da ovaj spoljni faktor demokratizacije može biti vrlo produktivan i koristan za te zemlje, bez obzira na krajnji ishod evrointegracija. Isto tako, iskustvo pokazuje da kada zemlje uđu u EU time se ne završava i sam proces demokratizacije. To je stalan proces, koji, kada se zapostavi, utiče negativno na društvo u celini umanjujući efekte postignutog i stvarajući prepreke stabilizaciji i osvajanju novih prostora demokratije. Kovanica „demokratizacija demokratije“ koju koristi Gidens vrlo slikovito ukazuje na prirodu takvog procesa.

EVROPEIZACIJA SRBIJE PUTEM EVROPSKIH INTEGRACIJA – USTAV, STRANKE I GRAĐANI

Evropski savet odobrio je marta 2012. godine status kandidata Srbiji i odlučio da otvori pregovore o pristupanju u junu 2013, a pregovori o pristupanju pokrenuti su januara 2014. godine. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Srbije i EU stupio je na snagu septembra 2013. godine. Otvaranje prvih poglavlja očekuje se krajem 2015. ili početkom 2016. godine. To je kontekst u kojem bi trebalo sagledavati proces evropskih integracija i stepen evropeizacije Srbije u ovom trenutku i u perspektivi daljeg razvoja.

Među relevantne društvene i političke okolnosti koje su do sada nepovoljno uticale na proces demokratizacije spadaju: potpuna dominacija partija u državi i društvu, nedemokratska politička kultura, nasleđe fasadne ustavnosti i autoritarne vladavine, kao i okolnosti nedemokratskog rastakanja SFRJ i zaoštavanje međunacionalnih odnosa u Srbiji i u regionu (Lutovac 2014, 404). Kakav će njihov uticaj biti na dalje procese u dobroj meri će zavisiti od spremnosti političkih elita da se sa njima suočavaju umesto da se njima povinuju, kao što je to bio slučaj ranijih godina.

Evropeizacija nacionalnog identiteta Srbije će se dalje graditi i proveravati na pitanjima odnosa većine i manjine, izgradnje demokratske političke kulture i vladavine prava, odnosno na pitanjima legitimacijskih temelja, pravima i slobodama građana, traženju efikasnog sistema organizacije vlasti i na oblicima njene decentralizacije. U suštini, to je proces dalje demokratizacije i stabilizovanja uspostavljenih demokratskih tekovina, proces koji je sam po sebi od vitalnog značaja za Srbiju, a u kontekstu evropskih integracija, preduslov za priključenje Srbije EU (Lutovac 2014, 404).

Ustavom od 2006. godine Srbija je iskazala težnju da postane deo šire političke zajednice – Evropske unije, navodeći da je zasnovana na „pripadnosti evropskim principima i vrednostima“ (Član 1 Ustava Republike Srbije). To opredeljenje bi moralo biti i sadržinski dosledno iskazano kroz ceo Ustav, što znači da će biti neophodno da se menja postojeći ili donosi nov. Reforme u oblasti pravosuđa biće jedan od razloga za promene u Ustavu, a da li će se ići u šire i dublje promene zavisiće ne samo od zahteva EU, nego i od odnosa političkih snaga u Srbiji i procena vladajuće većine o tome da li su te promene svrsishodne i politički isplative (Lutovac 2014). Prema Izveštaju o napretku Srbije koji je sačinila Evropska komisija oktobra 2014, iako je Ustav velikim delom usaglašen sa evropskim standardima potrebno je određene odredbe „usaglasiti sa preporukama Venecijanske komisije, posebno u odnosu na ulogu Narodne skupštine u postavljanju sudija, kontrolu političkih partija nad parlamentarnim funkcijama, nezavisnost ključnih institucija, zaštitu osnovnih prava, uključujući i zaštitu podataka“.

Osim opredeljenja iskazanog u *Ustavu*, relevantna činjenica od značaja za razmatranje evropeizacije identiteta Srbije jeste i ta da u parlamentu ne postoje *političke stranke* koje se protive evropskim integracijama, kao i činjenica da postoji *većinsko opredeljenje građana Srbije* za evropske integracije.

Dakle, načelno gledajući, vrednosti EU ne dovode se u pitanje u značajnoj meri niti od strane građana niti od strane glavnih političkih aktera. Međutim, to što su prihvaćene načelno, ne znači da se te vrednosti poštuju i sprovode u praksi. Naprotiv, praksa pokazuje da je dug put od njihovog načelnog do stvarnog prihvatanja u svakodnevnom životu. To se naročito odnosi na dominaciju izvršne vlasti nad parlamentom i uticaj (kontrolu) na pravosuđe, medije i slobodu govora.

Diplomatska ukazivanja iz EU na propuste, nedostatke i neaktivnost – ignorišu se, umanjuju ili iskrivljeno interpretiraju. U Briselu se to, međutim, uglavnom toleriše zbog kooperativnosti u procesu normalizacije odnosa sa Prištinom.

U Izveštaju o napretku Srbije koji je sačinila Evropska komisija 2014. godine, između ostalog, kaže se da „državni zvaničnici retko osuđuju i reaguju u javnosti na pretnje, fizičke napade i slučajeve izazivanja nasilja i govora mržnje protiv nevladinih organizacija (NVO), branilaca ljudskih prava, novinara, blogera ili pojedinaca“, te da su se „uslovi za puno ostvarivanje slobode izražavanja u Srbiji pogoršali“ i da, „uopšteno, postoji rastuća tendencija autocenzure, koja u kombinaciji sa neprimerenim uticajem na uređivačku politiku i nizom intervencija protiv sajtova na webu, šteti slobodi medija i negativno utiče na razvoj profesionalnog i istraživačkog novinarstva.“

Kada Evropska komisija kaže da „ustavni položaj zaštitnika građana treba da bude ojačan. Zaštitniku građana treba dodeliti dovoljna sredstva i, generalno, potrebno je da se pokaže više poštovanja i razumevanja za nezavisnost njegove kancelarije“, odgovor na to je žestoka medijska kampanja i pritisak na tu instituciju zbog kritičkih ocena u izveštaju o stanju ljudskih prava. Nedopustivi pritisci nad nezavisnim institucijama najjasnije se vide na ovom primeru. Evropska

komisija ukazuje na to da „pretnje i nasilje usmereni ka novinarima, uključujući slučajeve fizičkih napada na lokalnom nivou i dalje predstavljaju razlog za zabrinutost“. Prema navedenom izveštaju EK „iako je podnet izvestan broj krivičnih prijava za izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti, retko dolazi do pravnosnažnih osuda.“

EK ukazuje na „medijske kampanje zasnovane na anonimnim procurelim izvorima, u kojima se navode bliži podaci o istragama, najavljuju hapšenja i citiraju dokumenti iz istrage, podrivaju poverenje u pravosudne organe, krše zakone o zaštiti podataka o ličnosti i dovode u pitanje pretpostavku nevinosti.“ Odgovor na sve primedbe nije odgovor uređene pravne države: umesto da utiče na popravljavanje stanja, Vlada svojim činjenjem i nečinjenjem podstiče dalje pogoršanje navedenih uslova.

Osnovni uzroci ovakvog odnosa prema institucijama i građanima leži u nedostatku razvijene vladavine prava, odnosno u prekomerno razvijenoj partokratiji koja je državu i društvo potčinila sebi i moćnim pojedincima. Srbija se nalazi pred otvaranjem prvih poglavlja što može biti dodatni podsticaj da se ovi krupni, sistemski nedostaci uklone i da se ostvari napredak i u dugim oblastima od vitalnog značaja, koji prema nalazima domaćih NVO i Ombudsmana, ali i Evropske komisije, Evropskog parlamenta i Saveta Evrope²⁴⁶ nisu na potrebnom nivou.

Stranke i raspoloženje građana prema EU i evropskim integracijama

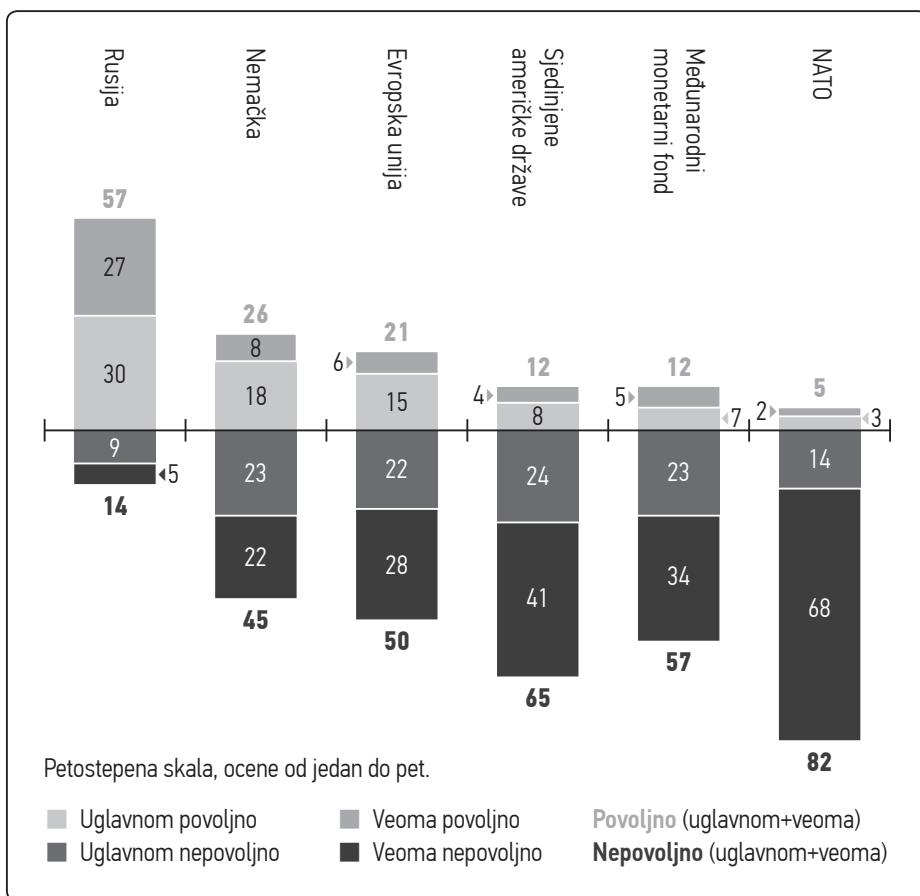
Kada su vladajuću većinu formirale Socijalistička partija Srbije (SPS) i Srpska napredna stranka (SNS), nastala od Srpske radikalne stranke (SRS), koje su sa nekadašnjeg antievropskog programskog opredeljenja prešle na proevropsku orijentaciju, bilo je za očekivati porast pozitivnog raspoloženja i podrške građana ulasku u EU, s obzirom na činjenicu da su i opozicione stranke u parlamentu jasno opredeljene za evropske integracije. Međutim, kako pokazuju relevantna istraživanja javnog mnjenja, to se nije desilo.

---

246 „Srbija mora više da uradi na rešavanju zaostavštine iz prošlosti, da unapredi borbu protiv diskriminacije, te da uspostavi bezbedno medijsko okruženje,“ rekao je Nils Muižnieks, Komesar Saveta Evrope za ljudska prava, prilikom objavljivanja izveštaja posle posete koju je obavio u periodu od 16. do 20. marta 2015. Posebno je ukazao na probleme medijskih sloboda i diskriminacije ranjivih grupa – LGBT populacije, žena, osoba sa invaliditetom, Roma, izbeglica, azilanata. Dejvid Mekalister, izvestilac Evropskog parlamenta za Srbiju je pored pohvala koje su preneli svi mediji, upozorio na to da će Srbija morati da napravi veliki napredak posebno u oblasti vladavine prava, borbe protiv korupcije, modernizacije administracije i usaglašavanja spoljne politike. Dalji značajni preduslov za pristupanje EU je normalizacija odnosa sa Kosovom. To su, uz ljudska prava i slobodu medija, polja gde se očekuje vidljiv i merljiv napredak odmah po otvaranju pregovora.

Istraživanje Ipsos-a, sprovedeno od 18-23. jula 2015. godine²⁴⁷, pokazuje da svega 6% građana ima veoma povoljno mišljenje o EU i još 15% uglavnom povoljno, dok 28% njih ima veoma nepovoljno i još 22% uglavnom nepovoljno mišljenje. Mišljenje o NATO je još nepovoljnije – ukupno 5% ima povoljno mišljenje (2% veoma i 3% uglavnom povoljno mišljenje, dok ukupno 82% ima nepovoljno mišljenje – 68% veoma i 14% uglavnom nepovoljno). Istovremeno, čak 57% ispitanika ima povoljno mišljenje o Rusiji (27% veoma povoljno, 30% uglavnom povoljno), a svega 15% nepovoljno mišljenje (5% veoma nepovoljno).

GRAFIKON 1. Mišljenje o međunarodnim institucijama i državama

Izvor: Ipsos Public Affairs

247 Istraživanje je urađeno na na troetaptom slučajnom reprezentativnom stratifikovanom uzorku od 1014 ispitanika punoletne populacije u 67 opština Srbije (Ipsos Public Affairs 2015).

Ako se uzme u obzir činjenica da isto istraživanje pokazuje da građani apsolutno većinski podržavaju vladajuću koaliciju, kao i činjenica da predsednik Vlade i njegova stranka imaju dominantan uticaj na medije, onda je jasno da nešto nije u redu sa evropskim opredeljenjem vladajuće koalicije – da je ono često nije samo verbalno, ne i suštinsko u pogledu praktikovanja evropskih vrednosti u svakodnevnom životu, da se EU okrivljuje za usporene integracije Srbije, umesto da se prihvati sopstvena odgovornost, da je EU označena kao strana koja je pristrasna prema Prištini za razliku od Rusije, da EU nameće Srbiji uvek nove zahteve u procesu integracija, zahteve koji nisu upućivani drugim zemljama kandidatkinjama itd. Na drugoj strani, šalju se pozitivne poruke u odnosu na „pragmatičnu“ Nemačku, a naročito prema „principijelnim“ stavovima Rusije.

Istraživanja *Evropska orijentacija građana Srbije*, rađena za Kancelariju za evropske integracije Republike Srbije od oktobra 2009. do decembra 2014. godine potvrđuju da građani, u najvećoj meri, označavaju EU kao glavnog krivca za otežano napredovanje u evropskim integracijama. (Agencija GFK 2014).

Ipak, Ipsos-ova istraživanja pokazuju da kada se ispitanicima postavi pitanje kako bi glasali na referendumu za članstvo Srbije u EU, rezultati bi bili znatno povoljniji – racionalno bi prevladalo emotivno: 46% se izjasnilo da bi glasalo za ulazak u EU (21% sigurno za i 25% verovatno za), dok bi protiv bilo 34% (sigurno protiv 24% i verovatno protiv 9%). Istraživanja rađena za Kancelariju za evropske integracije pokazuju slične nalaze.

Prema Ipsos-ovim istraživanjima primetan je trend opadanja raspoloženja za ulazak u EU od čak $\frac{3}{4}$ i $\frac{2}{3}$ podrške tokom 2008. i 2009. godine do nivoa od oko 50% i nekoliko procenta ispod tokom 2014. i 2015. godine, uz istovremeni rast broja onih koji se protive EU integracijama od 10-15% u proseku između 2008-2009. godine na 30-35% u proseku tokom 2014. i 2015. godine.

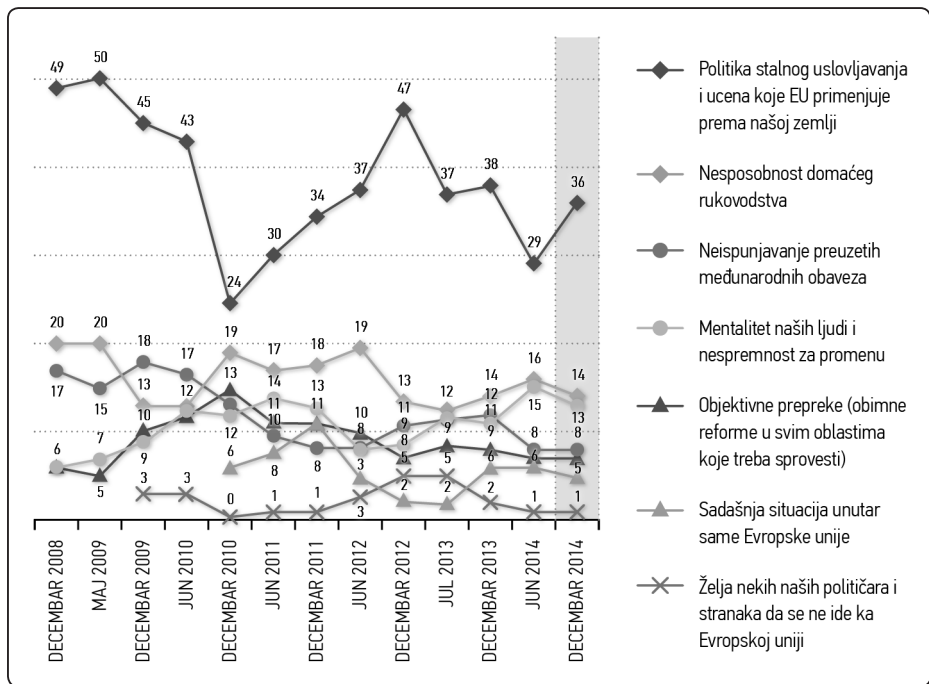
Trend opadanja raspoloženja vidljiv je i u istraživanjima javnog mnjenja rađenim za Kancelariju za evropske integracije Republike Srbije od oktobra 2009. do decembra 2014. godine.²⁴⁸

---

248 Kontuirano-kvantitativna terenska istraživanja su rađena na slučajnom nacionalno-reprezentativnom uzorku punoletnih građana Srbije (Agencija GFK Beograd 2014).

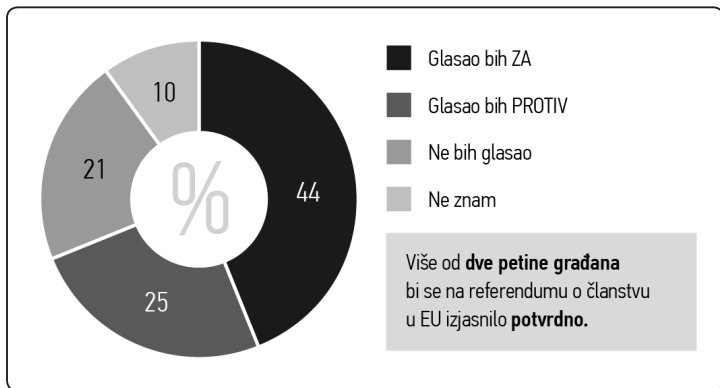

GRAFIKON 2. Interesovanje prema Evropskoj uniji
Šta mislite da u najvećoj meri usporava/otežava ulazak naše zemlje u Evropsku uniju?

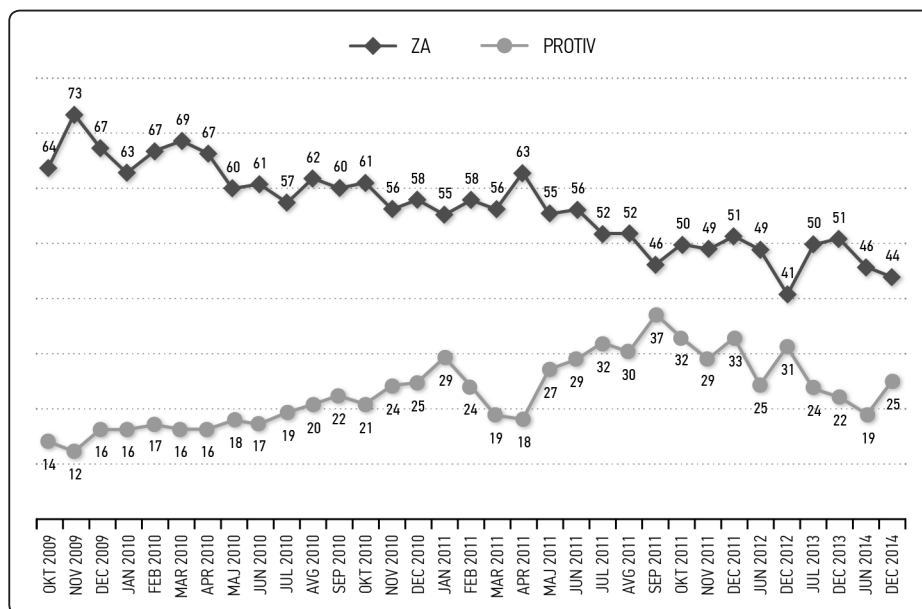
Izvor: www.seio.gov.rs

GRAFIKON 3. Podrška članstvu u Evropskoj uniji
Ukoliko bi sutra bio raspisan referendum sa pitanjem „Da li podržavate učlanjenje naše zemlje u Evropsku uniju“, kako biste glasali?

Izvor: www.seio.gov.rs

GRAFIKON 4. Podrška članstvu u Evropskoj uniji
 Ukoliko bi sutra bio raspisan referendum sa pitanjem „Da li podržavate
 učlanjenje naše zemlje u Evropsku uniju“, kako biste glasali?

Izvor: www.seio.gov.rs

Ako se u istraživanju IPSOS-a iz jula 2015. godine pogledaju stranačke preferencije ispitanika, procentualno najveći broj onih koji bi glasali za ulazak u EU je iz opozicione DS – 57%, pa tek potom u pojedinačno daleko najjačoj SNS – 55%, koja svoju popularnost u najvećoj meri duguje ubedljivo najpopularnijem političaru, predsedniku Vlade Aleksandru Vučiću. Isti oni razlozi koji su prouzrokovali ne tako veliki broj pozitivnih mišljenja o EU ukazuju i na to zašto nije veći broj onih koji podržavaju ulazak u EU u vladajućoj stranci, iako ta stranka ne dovodi u pitanje opredeljenje za ulazak u EU. Mnoge pristalice SNS (ali i drugih stranaka) čak smatraju da je opredeljenje ka EU isključivo pragmatične prirode (bolji život i ekonomski prosperitet), a ne vrednosnog opredeljenja (vladavina prava, sloboda govora i medija) što se, gotovo po pravilu, ispoljava u javnim nastupima zvaničnika te stranke. Osim toga, pregovori sa Prištinom o normalizaciji odnosa percipiraju se kao najvažnija oblast kada se govori o procesu pristupanju Srbije EU, a to se, opet, doživljava kao pristrasno posredovanje Brisela.

Na drugoj strani, veliki procenat (40%) pristalica DS, najveće opozicione stranke, koji ne bi glasao za ulazak u EU posledica je ambivalentnog odnosa EU prema nedemokratskom i neevropskom odnosu nosilaca vlasti unutar Srbije. Naime, opoziciono opredeljeni građani, ne samo iz DS-a, nego i iz drugih stranaka,

te stranački neopredeljenih, zameraju EU da joj je važno da Srbija ispunjava očekivanja na regionalnom planu i u pogledu socijalno nesenzitivnih ekonomskih reformi, ali ne i to što nosioci vlasti unutar Srbije ne uvažavaju osnovne demokratske tekovine uključujući slobodu govora i vladavinu prava.

Kada je u pitanju referendumsko raspoloženje građana prema NATO, pragmatizam nije u značajnoj meri nadomestio emotivno neraspoloženje: svega 11% bi glasalo za pridruženje Srbije NATO (sigurno za 5%, a verovatno 6%), dok bi protiv bilo 64% (sigurno protiv 56%, a verovatno 8%). Među pristalicama pojedinačno najjače stranke SNS, na čijem je čelu najpopularniji političar Srbije, predsednik Vlade Aleksandar Vučić, svega 7% bi glasalo za pridruženje, a među pristalicama drugog po značaju koalicionog partnera SPS (čiji je predsednik ministar spoljnih poslova Srbije Ivica Dačić) svega je 6% onih koji bi glasali za pridruženje NATO.

Politička praksa u Srbiji posle 2012. godine i odnos Brisela i pojedinih država EU prema zvaničnom Beogradu otvorili su niz pitanja na koja demokratska javnost Srbije pokušava da nađe odgovore.

Jedno od njih je da li je stvaranje nove vladajuće većine 2012, sastavljene od lidera nekadašnjih promotera i sprovedilaca nacionalističke i nedemokratske politike u Srbiji, dobilo podršku Brisela, jer je to dobar način da se otvore perspektive za vladavinu prava ili da bi, zbog takve njihove prošlosti, lakše obezbedili normalizaciju odnosa sa Prištinom i stabilizaciju prilika u regionu. Praksa nameće i pitanje da li su nekadašnji antievropski akteri promenili politiku iz taktičkih razloga – zarad osvajanja i zadržavanja vlasti uz podršku Zapada po cenu ustupaka na regionalnom planu, ali i dobijanja podrške na unutrašnjem planu.

Utisak koji se stvara u demokratskoj javnosti Srbije jeste da je Briselu, posebno nekim njenim uticajnim članicama, važnije da se iz Beograda dobiju poželjni diplomatsko-politički odgovori na regionalnom planu, nego što su to demokratski procesi u samoj Srbiji. Drugim rečima, odnosi unutar same Srbije i odnosi Brisela i posebno Berlina prema Beogradu su takvi da demokratskoj javnosti Srbije šalju poruke koje nisu s odobravanjem primljene: važnije je da Beograd bude kooperativan u pogledu saradnje (ustupaka) na regionalnom planu, nego da li će akteri takve politike uvažavati osnovne tekovine vladavine prava na unutrašnjem planu.

Na jednoj strani, prema spolja je promenjena retorika nekadašnjih aktera problematične politike u Beogradu, naročito u komunikaciji sa visokim predstavnicima EU i SAD i sa predstavnicima susednih zemalja, dok, na drugoj strani, njihova unutrašnja politika u mnogo čemu podseća na devedesete godine dvadesetog veka. Opozicija se doživljava i tretira kao neprijatelj, a svaka kritika kao napad na državu i reforme.

U svojoj osnovi, sadašnja politika nije instrument u rukama vladajuće većine za suštinsku evropeizaciju nacionalnog identiteta po modelu Lisabonskog ugovora, nego efikasan instrument za vođenje nedemokratske politike i jačanja privilegovanog političkog položaja i monopola na unutrašnjem planu.

Ustav Srbije je neophodno menjati u daljem procesu evropskih integracija, ali pre svega, neophodno je menjati odnos prema evropskim integracijama u političkom delovanju političkih elita koje taj proces vode. Kada taj odnos bude promenjen porašće i podrška građana koji još uvek prilično jednostrano gledaju na integracije očima političkih elita: kao na administrativno-tehnički proces prilagođavanja pravnom i tržišnom sistemu EU, koji je od neposredne koristi za bolji život, ali ne u dovoljnoj meri i kao proces uspostavljanja i sprovođenja u život sistema vladavine prava i drugih osnovnih vrednosti proklamovanih Lisabonskim sporazumom.

ZAVRŠNO RAZMATRANJE

Nerazvijena politička kultura i politička praksa koja ne doprinosi njenom formiranju, još uvek neuspostavljena vladavina prava, nizak nivo slobode govora i medijskih sloboda, nerazvijene i slabašne institucije, koncentracija vlasti u rukama jednog čoveka, nefunkcionisanje delotvorne podele vlasti, etablirana partokratija, raširena korupcija koja je generisana partokratijom – sve su to sistemski problemi u kojima se država i društvo u celini nalaze. Otklanjanje navedenih nedostataka, koji su osnovni uzrok slabosti države i društva, trebalo bi da su prioritet u procesu stvaranja stabilne demokratske zajednice (njene evropeizacije), što bi umnogome olakšalo i sam proces evropskih integracija.

Evropske integracije u Srbiji preovlađujuće se shvataju i predstavljaju kao tehnički posao preuzimanja pravnog nasleđa EU umesto da se tretiraju kao integralni proces političko-pravnog prilagođavanja, a potom i uključivanja u EU kao nadnacionalnu i svenacionalnu zajednicu vrednosti i programskih ciljeva.

Uporednom analizom ciljeva i ključnih vrednosnih opredeljenja EU i Ustava Srbije, programskih opredeljenja i političke prakse političkih stranaka dolazimo do uvida kako se evropeizacija nacionalnog identiteta definiše unutar EU, a kako se percipira u političkom životu Srbije i sprovodi od strane političkih partija, te kako se sve to prelama u svesti građana Srbije. Sintezom ključnih nalaza dobijamo opštu sliku ovog procesa i potvrdu pretpostavke da društvene ustavno-pravne, političke, ekonomske i opšte društvene reforme usmerene ka evropskim integracijama puni smisao dobijaju ukoliko su usmerene prevashodno ka vrednostima, načelima i opštim ciljevima – poput izgradnje vladavine prava, zaštite i negovanja ljudskih prava, te konsolidacije demokratskog poretka, na čijim temeljima se gradi racionalna, depolitizovana javna uprava i sistem održivog privrednog razvoja. Tako shvaćene i u praksi sprovedene, evropske integracije mogu dobiti snažniju podršku građana, a proces evropeizacije nacionalnog identiteta može biti široko i dubinski prihvaćen.

Da bi proces integracija bio uspešniji i delotvorniji, potrebno ga je integralno jasno predstaviti, upravo onakvim kakav bi trebalo da bude. Pored toga, neophodno je uspostaviti partnerski odnos sa institucijama EU i njenim članicama,

odnos koji se ne svodi na puko ispostavljanje uslova i zahteva, na jednoj strani, i njihovo formalno ispunjavanje, na drugoj. Odnos EU prema Srbiji, kako to instrumentalno predstavljaju političke elite odgovorne za evropske integracije, svodi se na stalno pooštavanje uslova i umnožavanje zahteva. Iako se to, opšte uzev, ne može u potpunosti sporiti, instrumentalizacija takve teze od strane političkih elita, usmerena je ka oslobađanju od sopstvene odgovornosti za neuspehe u procesu uspostavljanja i stabilizacije demokratskih tekovina.

Iako pooštavanje kriterijuma načelno može biti od obostrane koristi, često je za posledicu imalo pad entuzijazma kod građana i jačanje nepoverenja u celokupan proces. Takav odnos i posledice upućuju na preispitivanje dosadašnjeg pristupa koji često služi kao izgovor odgovornih za proces integracija. Iskustvo nas navodi na razmišljanje da bi delotvornije bilo da se zadrže osnovni kriterijumi, na kojima bi se eksplicitnije insistiralo, a da se dodatni, zaoštreni, ili neki specifični kriterijumi postavljaju i ispunjavaju unutar EU i uz podršku EU institucija.

BIBLIOGRAFIJA

- Agencija GfK Beograd. 2014. Evropska orijentacija građana Srbije. Istraživanje javnog mnjenja, decembar, Beograd.
- Bogdandy, Armin von /Schill, Stephan. 2011. „Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under Lisboa Treaty“, *Common Market Law Review*, 48.
- Callies, Christian. 2011. „Art.2 EUV“, in: Callies, Christian – Ruffert, Mathias, (ed.) *EUV/AEUV. Das Verfassungsrecht der Europäischen Union mit Europäischer Grundrechtecharta, Kommentar*. 4. Auflage, Muenchen: C.H. Beck.
- Crouch, Collin. 2007. *Postdemokracija*. Zagreb: Izvori.
- Dal, Robert. 1999. *Demokratija i njeni kritičari*. Podgorica: CID.
- Dimitrijević, Nenad. 2007. *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Đorđević, Ljubica. 2014. *Evropeizacija ustavne države – država u kontekstu članstva u Evropskoj uniji*. Novi Sad: Fakultet za evropske pravno-političke studije.
- Evropska komisija. 2014. *Izveštaj o napretku Republike Srbije*. oktobar, Brisel.
- Featherstone Kevin/Radaelli Claudio (eds.). 2003. *The Politics of Europeanization*. Oxford: Oxford University Press.
- Gidens, Entoni. 2005. *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.
- Ipsos Public Affairs. 2015. *Javno mnjenje Srbije*. jul, Beograd.
- Kaczorowska, Alina. 2011. *EU Law*. London and New York: Routledge.
- Ladrech, Robert. 1994. „Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France“, *Journal of Common Market Studies*, Vol.32, No.1: 69-88.

- Ladrech, Robert. 2010. *Europeanization and National Politics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lijphart, Arend. 1992. *Demokracija u pluralnim društvima*. Zagreb: Globus, Nakladni zavod i školska knjiga.
- Linc, Huan, Stepan, Alfred. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lutovac, Zoran. 2015. *Srpski identitet u Crnoj Gori*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Lutovac, Zoran. 2014. „Izgradnja političkog i ustavnog identiteta samostalne Srbije“ u: Milan Podunavac, Biljana Đorđević (ur). *Ustavi u vremenu krize: postjugoslovenska perspektiva*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Udruženje za političke nauke Srbije, 395-406.
- Olsen, Johan, P. 2002. „The Many Faces of Europeanization“, *Journal of Common Market Studies*, 40(5): 921-952.
- Puttler, Adelheid – Kahl, Wolfgang. 2011. „Art.4 EUV“, in: Callies, Christian – Ruffert, Mathias, (ed.) *EUV/AEUV. Das Verfassungsrecht der Europäischen Union mit Europäischer Grundrechtecharta, Kommentar*. 4. Auflage, München: C.H. Beck.
- Radaelli, Claudio/Exadaktlyos Theofanis, (Eds.). 2012. *Research Design in European Studies Establishing Causality in Europeanization*. Houndsmill, Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Treaty Of Lisbon, Amending The Treaty On European Union And Treaty Establishing The European Community* (2007/C 306/01), Official Journal of the European Union, Volume 50, 17. December 2007, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:C:2007:306:FULL&from=EN>
- Ustav Republike Srbije*. 2006. Službeni glasnik, Beograd.
- Vujačić, Ilija. 2002. „Izgradnja demokratskih institucija“ u: V. Vasović i V. Pavlović (ur.) *Postkomunizam i demokratske promene*. Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke i Fakultet političkih nauka.
- Weiler, Joseph – Halevi – Horowitz. 2004. „A Constitution for Europe? Some Hard Choices“, in: Bermann, George A/ Pistor, Katharina, (eds.). *Law and Governance in an Enlarged European Union*. Oxford: Hart Publishing.